

Gelovigen, dominees en geleerden

FA-nr. 1115

WIEBE BERGSMA

Gelovigen, dominees en geleerden

*Opstellen over Friese en Nederlandse
geschiedenis in de vroegmoderne tijd*

Geredigeerd en ingeleid door

KLAAS VAN BERKEL, HANS COOLS en HANS MOL, m.m.v. LYDIA JANSSEN

Hilversum

Verloren

2019

Deze uitgave is financieel mede mogelijk gemaakt door
het Fryske Akademy Fûns en de Boersma Adema Stichting.

Afbeelding op het omslag: protestantse dienst in een kerk in Amsterdam.
Schilderij door Emmanuel de Witte, 1660-1680. Rijksmuseum Ameterdam.

ISBN 978 90 8704 796 2

© 2019

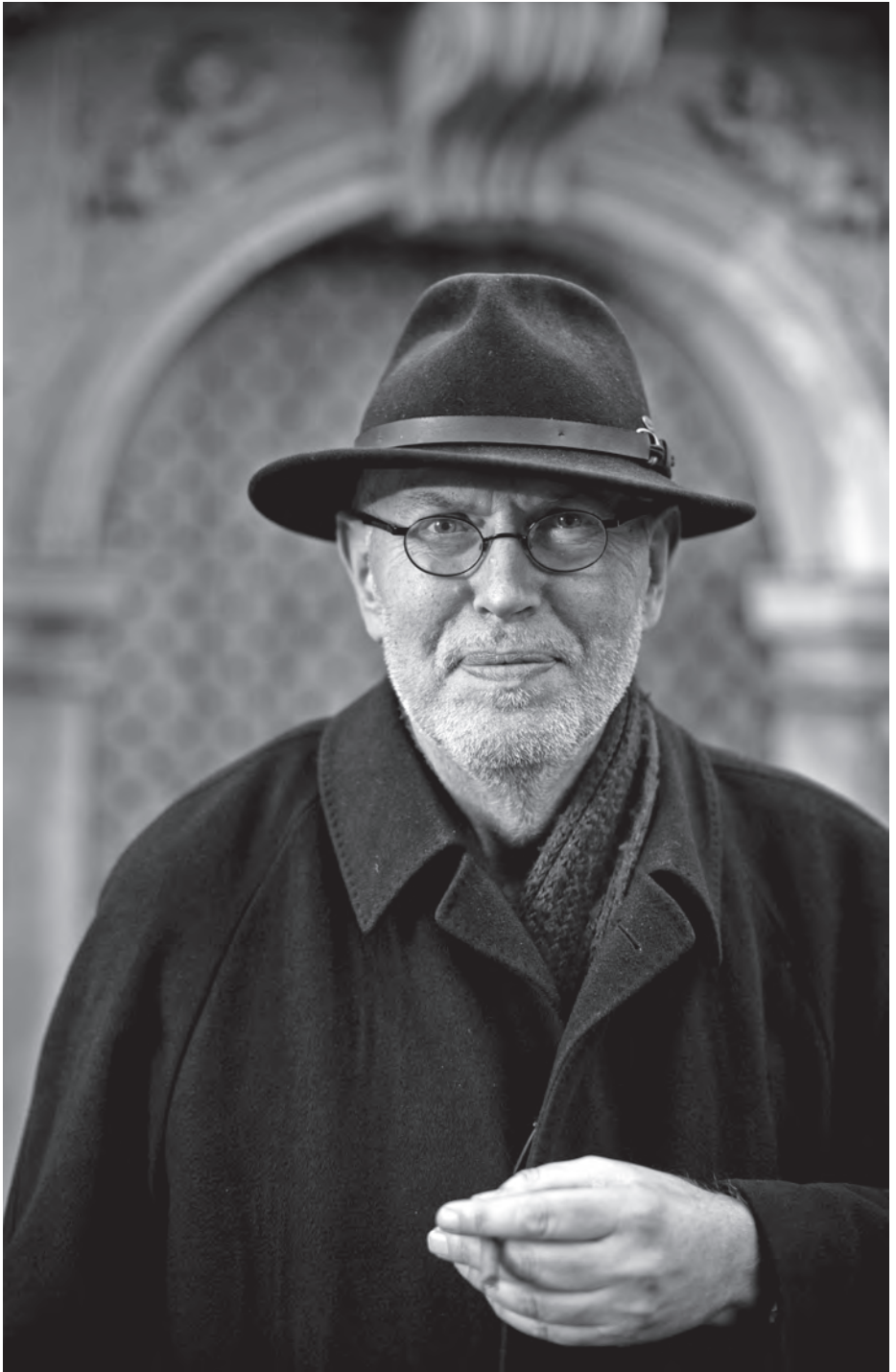
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Typografie: Rombus, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
1 Inleiding: Wiebe Bergsma (1955-2015), historicus in Friesland	9
DEEL I POLITIEK EN RELIGIE	
2 Kerk, staat en volk in de zeventiende-eeuwse Nederlandse Republiek	21
3 Schwenckfeld in de Nederlanden. Agge van Albada (ca. 1525-1587)	51
4 ‘Godt alleen mach die ziele dooden’. Dirk Volckertszoon Coornhert en de godsdienstpolitiek	65
5 Balthasar Bekker als predikant: dienaar en doctor	77
DEEL II LEKENGELOVIGEN, GEREFORMEERDE PIONIERS	
6 Zestiende-eeuwse godsdienstige pluriformiteit. Overwegingen naar aanleiding van Abel Eppens	105
7 Willem Lodewijk en het Leeuwarder hofleven	127
8 Een dorp op Het Bildt. Gereformeerden in Sint Annaparochie in de zeventiende eeuw	187
DEEL III IN GESPREK MET GELEERDEN	
9 Suffridus Petrus als landshistoriëschrijver	213
10 Een geleerde en zijn tuin. Over de vriendschap tussen Lubbertus en Vulcanius	255
11 Gepredestineerde kolen en dieven. Naar aanleiding van A.Th. van Deursens <i>Bavianen en slijkgeuzen</i>	283
Lijst van illustraties	317
Index	320
Over de redacteurs	331

Afb. 1 Wiebe Bergsma op 2 april 2015.

Voorwoord

Al spoedig na de dood van Wiebe Bergsma op 28 juni 2015 rees in de kring van vrienden en collega's het plan om een bundel met verspreide geschriften van zijn hand uit te brengen. Niet alleen als eerbetoon aan de te jong gestorven Friese historicus, maar ook als een mogelijkheid een tweede leven te geven aan bijdragen die het verdienen nogmaals onder de aandacht van een breed en geïnteresseerd publiek te komen. De drie ondergetekenden – collega's in Groningen, Leuven en Leeuwarden – namen het op zich een bundel samen te stellen die recht deed aan een bevlogen historicus als Wiebe Bergsma. Peter van der Meer (Fryske Akademy) hielp ons door het opstellen van een ruwe publicatielijst van Wiebe en de secretaressen van de Fryske Akademy hielpen ons bij het verzamelen van de geselecteerde artikelen.

Al spoedig bleek dat Wiebe Bergsma niet alleen een bevlogen, maar ook een ietwat gehaast en daardoor slordig historicus is geweest. Zijn zinsconstructies waren somsodeloos ingewikkeld en zijn annotatie was hier en daar onnauwkeurig of lacuneus. We hebben het daarom tot onze taak gerekend op te treden als de strenge redacteurs die Wiebe nodig had, maar niet altijd kreeg. De meeste correcties of aanvullingen zijn stilzwijgend door ons aangebracht, in een enkel geval is dat gedaan door middel van een redactionele noot. Ook hebben wij literatuurverwijzingen zo veel mogelijk gecontroleerd en waar nodig gecorrigeerd. De verouderde namen van sommige archief- en bibliotheekvindplaatsen zijn vervangen door hun moderne equivalenten. De annotatie zelf is echter niet bij de tijd gebracht, een enkele uitzondering daargelaten.

Bij de illustraties hebben wij één lijn proberen te volgen, door consequent ook de herkomst van de illustraties te vermelden. In een enkel geval is een treffende illustratie toegevoegd, in andere gevallen zijn illustraties geschrapt omdat ze te veel van het goede boden. In de vele bijlagen die de auteur aan zijn artikelen toevoegde en die weliswaar getuigden van een groot vertrouwen in de zeggingskracht van originele bronnen maar niet altijd even zinvol waren in het kader van het artikel in kwestie, is hier en daar ook wat geschoffeld en gewied (met vermelding daarvan). Van de Latijnse citaten – waarvan Wiebe nog aannam dat zijn collega's die moeiteloos konden lezen – zijn consequent vertalingen opgenomen, van de hand van Lydia Janssen (Leuven). Ook lastige citaten uit het Duits, Frans en Italiaans (Wiebe was een belezen man en toonde dat graag) hebben we vertaald.

Door genoemde redactionele ingrepen is naar onze mening de inhoud van wat Wiebe Bergsma wilde betogen alleen maar duidelijker en scherper naar voren gekomen. Voor hem geldt wat hij zelf in een van zijn artikelen zegt over Abel Eppens, de Groningse boer die tijdens de Opstand een rijk gestoffeerd dagboek bijhield dat niet altijd even makkelijk te lezen is. Ondanks de moeilijke leesbaarheid, zo schrijft Wiebe (hierna p. 109, noot 24), is het lezen en herlezen van het dagboek van Eppens de moeite waard, want ‘men voelt dat hij iets te zeggen heeft’.

Klaas van Berkel (Groningen)

Hans Cools (Leuven)

Hans Mol (Leeuwarden)

1 Inleiding:

Wiebe Bergsma (1955-2015), historicus in Friesland

In december 1998 ontving Wiebe Bergsma, als onderzoeker verbonden aan de Fryske Akademy in Leeuwarden, een brief van de bekende hoogleraar geschiedenis aan de Vrije Universiteit A.Th. van Deursen (zie bijlage). Wiebe had hem een overdrukje gestuurd van een groot artikel dat hij in het tijdschrift *It Beaken* had gepubliceerd over de Friese stadhouder Willem Lodewijk, als opmaat voor een biografie over deze Duits-Nederlandse vorst. Van Deursen sprak zijn waardering voor dit artikel uit, dat hij ‘onmisbaar’ noemde. Tegelijk stuurde hij Wiebe een exemplaar van de net verschenen paperbackeditie van *Bavianen en slijkgeuzen*, zijn baanbrekende studie uit 1974 over het kerkelijk leven ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt. ‘Je bent er aan toe, begrijp ik, omdat het eerste exemplaar vol is, en je dus een nieuw nodig hebt om verder te kunnen gaan met aantekeningen.’ Net als andere historici ontsloot Wiebe nieuwe boeken met het potlood in de hand. ‘Ik hoop’, zo besloot Van Deursen zijn brief, ‘dat je je voordeel kunt doen met dit nieuwe exemplaar. Je hebt zo langzamerhand wel bewezen dat je voor dit soort onderzoek tot de geroepenen behoort.’ En hij voegde daar nog een opmerking over hun historische verwantschap aan toe: ‘Je artikel over Willem Lodewijk bevestigt [...], dat Waterbolk [Edzo Waterbolk, Wiebes leermeester en ooit net als Van Deursen student geschiedenis in Groningen] veel tot je vorming heeft bijgedragen. We kunnen denk ik allebei wel met erkentelijkheid op onze Groningse jaren terugzien.’

De ontvangst van deze brief moet Wiebe Bergsma ontzettend veel genoegen hebben gedaan. Hij had een groot vermogen tot bewonderen, maar Van Deursen behoorde toch wel tot de meest door hem bewonderde historici. Hoewel zij in veel opzichten van elkaar verschilden, zowel op historisch als op kerkelijk gebied, deelde Wiebe ook veel met Van Deursen, zowel in de stijl van werken en schrijven als in de voorkeur voor het gewone leven van gelovigen in de tijd van de Reformatie. Dat Van Deursens sympathie uitging naar de in onze tijd wat gesmade orthodoxe calvinisten en dat Wiebe zich meer verwant voelde met de onbeslistten, de dissidenten en de naar tolerantie strevende theologen, deed weinig ter zake. Wat Van Deursen voor het gewest Holland had gedaan, wilde Wiebe graag voor Friesland doen. Hij zou dus graag de Friese Van Deursen zijn geworden – en misschien is hij dat ook wel geweest.

Levensschets

Wiebe Bergsma werd op 2 maart 1955 in het Friese Haulerwijk geboren, als enig kind van een Friese vader en een Groningse moeder.¹ Hij doorliep het Ichthus College in Drachten en onderscheidde zich daar al door zijn volstrekt onafhankelijke optreden. ‘Een rare snuiter’, vonden zijn klasgenoten, maar wel een vrolijk type. Na het behalen van het Athenaeum A-diploma ging hij theologie en later geschiedenis studeren in Groningen, waar hij ook nog een studie culturele antropologie aan vastknoopte. Hoewel de antropologische interesse altijd is gebleven, werd geschiedenis toch zijn roeping. Vooral met de hoogleraar Nieuwe Geschiedenis E.H. (Edzo) Waterbolk voelde Wiebe zich verwant, ook al verschilde Waterbolks zoekende en tastende wijze van onderzoeken en onderwijzen hemelsbreed van de gedreven, snelle en altijd enthousiaste aanpak van Wiebe. Hij werd student-assistent bij Waterbolk en promoveerde op 7 april 1983 bij hem (en bij de kenner van de radicale reformatie A.F. Mellink) op *Aggaeus van Albada (c. 1525-1587), schwenckfeldiaan, staatsman en strijder voor verdraagzaamheid*. Albada was een Fries, maar de jonge promovendus liet in de *Leeuwarder Courant* weten dat dat hem niet tot zijn onderzoek had gedreven. Hij verweet eerdere Friese geschiedschrijvers die zich over Albada hadden uitgelaten juist dat ze hem in hun ‘te enge regionalistische aanpak’ tot een ‘Fryske nasionalist’ hadden gebombardeed. ‘Historisch onderzoek mag je nooit tot een regio beperken’, zo sprak Wiebe de lezers van de krant streng toe.²

Aan dit uitgangspunt heeft Wiebe Bergsma zich tijdens de rest van zijn carrière gehouden. Na een korte tijd tijdelijke baantjes te hebben gehad aan de Leergangen van de Vrije Universiteit, het Instituut voor Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Leiden en de afdeling Cultuurwetenschappen van de Open universiteit, werd hij per 1 september 1985 benoemd als wetenschappelijk medewerker voor de nieuwe tijd aan de Fryske Akademy in Leeuwarden. Daar zou hij zich, naar eigen zeggen, bezighouden met de geschiedenis in Friesland en niet zo zeer met de geschiedenis van Friesland. Het ging hem om belangrijke historische thema’s die zich op een eigen wijze in Friesland hadden gemanifesteerd en door hun speciale vorm ook voor niet-Friese geschiedenis interessant zouden kunnen zijn, niet om onderwerpen die alleen voor Friezen van belang waren. Het grote thema dat hij wilde aanpakken was vooral dat van de Reformatie in Friesland in de zestiende en zeventiende eeuw.

Het grote boek over dat onderwerp is er gekomen. In 1999 verscheen Wiebe Bergsma’s magnum opus *Tussen Gideonsbende en publieke kerk. Een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland, 1580-1650*. Maar daarnaast hield hij zich bezig met vele andere onderwerpen. Zo verscheen in 1988 van zijn hand *De wereld volgens Abel Eppens. Een Ommelander boer uit de zestiende eeuw*, een proeve van mentaliteits- en religiegeschiedenis.

1 Voor een uitvoeriger levensbeschrijving zie: Klaas van Berkel, ‘Wiebe Bergsma. Haulerwijk 2 maart 1955- Leeuwarden 28 juni 2015’, *Jaarboek Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 2016, 43-54.

2 ‘De ontmythologisering van Aggaeus van Albada’, *Leeuwarder Courant* 29 april 1983.

Ook de geschiedenis van de doopsgezinden had zijn aandacht (hij was enige tijd lid van de redactie van de *Doopsgezinde Bijdragen*), evenals de geschiedenis van de geschiedschrijving in Friesland. Wiebe had een zwak voor het uitgeven van onbekende kronieken, maar schreef ook studies over officiële geschiedschrijvers als Ubbo Emmius en Suffridus Petrus. Een hoogtepunt was zijn deelname aan een themagroep over de Nederlandse Republiek op het Netherlands Institute for Advanced Study (NIAS) in Wassenaar, dat uitmondde in een groot artikel voor de bundel *A Miracle Mirrored. The Dutch Republic in European Perspective*, onder redactie van Karel Davids en Jan Lucassen (1995).

Na de eeuwwisseling werd echter duidelijk dat Wiebe Bergsma in toenemende mate met persoonlijke problemen te kampen had, die hem ook in zijn professionele optreden hinderden. Hij ontwikkelde een drankprobleem, scheidde van zijn vrouw en vertoonde steeds meer onberekenbaar gedrag. Het schrijven van een grote biografie van Willem Lodewijk, waarvoor hij in 1998 nog de genoemde voorstudie had gepubliceerd, bleek een te grote opgave. Na een ontwenningsskuur in 2010 leek het weer beter met hem te gaan en af en toe zagen zijn collega's de oude Wiebe terug, maar het herstel bleek maar tijdelijk. Op 28 juni 2015 overleed hij onder onduidelijke omstandigheden thuis in Leeuwarden, slechts zestig jaar oud.

De oogst van een werkzaam leven

Wiebe Bergsma schreef veel en hij was trots op al die boeken en artikelen van hem. Steevast had hij overdrukken bij de hand. Op zijn werkkamer bij de Fryske Akademy stalde hij alle door hem geschreven stukken, ruim zeventig in getal, samen op de plank. Wiebe was dan ook in de eerste plaats een auteur: stijl deed er voor hem toe en de zijne was exuberant. Bijna vanzelfsprekend volgt hieruit dat hij ondanks zijn grote belezenheid in allerlei talen wars was van grote theorieën. Het sprekende detail zei hem meer dan het complexe model. Wiebe bestudeerde het verleden omdat hij meer wilde weten over mensen, hun emoties en hun gedrag, om dan vervolgens verslag uit te brengen van zijn ontdekkingsstocht.

Menselijk gedrag in vreemde samenlevingen zo precies mogelijk beschrijven, dat had Wiebe Bergsma geleerd tijdens zijn kopstudie antropologie tijdens de late jaren zeventig van de twintigste eeuw. Toen ook las hij Emmanuel Le Roy Ladurie's spraakmakende opus magnum *Montaillou, een kettens dorp in de Pyreneeën*. Dat deed hij wellicht in het Franse origineel, dat in 1975 was verschenen. De eerste druk van de Nederlandse vertaling zou pas negen jaar later volgen. Aan die latere populariteit van *Montaillou* in het Nederlandse taalgebied heeft Wiebe het zijne bijgedragen. Al in 1981 publiceerde hij een enthousiast leesverslag in een bundel die werd uitgegeven door de Groningse vakgroep Culturele Antropologie.

Ook Carlo Ginzburgs *De Kaas & de Wormen. Het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse moleenaar* verscheen pas in 1982, zes jaar na het Italiaanse origineel, voor het eerst in het

Nederlands. De microgeschiedenis brak dus pas relatief laat door in het Nederlandse taalgebied. Maar Wiebe Bergsma was een van de vaandel dragers van die ontwikkeling. Met een knipooeg naar Ginzburg publiceerde hij in 1988 *De wereld volgens Abel Eppens. Een Ommelander boer uit de zestiende eeuw*. Het was de eerste mentaliteitshistorische geschiedenis van de Nederlandse Opstand. Het bij nader inzien baanbrekende boek bleef destijds relatief onopgemerkt. Inmiddels zijn enkele van de thema's die Wiebe destijds aansneed gemeengoed geworden in de historiografie over de Opstand. Zo schreef hij over Eppens' geloofsovergang tijdens diens *peregrinatio academica*, van het katholicisme naar het protestantisme. Een decennium later zou Judith Pollmann dat thema verder uitwerken in haar Amsterdamse dissertatie, waarvan de Nederlandse handelseditie verscheen in 1999 (*Een andere weg naar God. De Reformatie van Arnoldus Buchelius, 1565-1641*). Ook analyseerde Wiebe in *De wereld volgens Abel Eppens* de langdurige ballingschap van zijn personage in Emden, vier jaar voordat Andrew Pettegree de Nederlandse gemeenschap van exulanten aldaar in kaart bracht en bijna een kwart eeuw voordat Geert Janssen het fenomeen van religieuze ballingschap ten tijde van de Opstand in een veelgeprezen en bij Oxford University Press verschenen studie op de historiografische agenda plaatste. Intussen erkent een publiek van fijnproevers het baanbrekende karakter van het werk. Nog in de zomer van 2016 haalde Chris van der Heijden het in een uitgebreide bespreking in *De Groene Amsterdammer* voor het voetlicht.³

Net als de grondleggers van de microgeschiedenis had Wiebe Bergsma groot ontzag voor de bronnen, die hij zo precies mogelijk poogde te ontleden. Hij genoot van het trage, soms moeizame archiefwerk, reisde daar stad en land voor af, maakte overal notities en bestelde grote stapels kopieën bij archiefbeambten. Wiebe geloofde dat die documenten hem een rechtstreekse toegang tot het verleden verschafte. Van deze liefde voor de archieven getuigen ook de vijf bronnenedities die hij bezorgde, en dat in een tijd dat dat ambacht al lang niet meer als prestigieus gold: van Ubbo Emmius' reisverhalen, helemaal aan het begin van zijn loopbaan, in 1980, nog samen met zijn leermeester Edzo Waterbolk, tot de kroniek van de Friese edelman en militair Poppo van Burmania, wiens carrière een goed deel van de zeventiende eeuw omspande en die op vele strijdtonelen actief was, in 2012. Dat was meteen het laatste boek dat van Wiebes hand verscheen.

Met hetzelfde enthousiasme waarmee Wiebe Bergsma naar handschriftelijke bronnen speurde, kocht hij oude en nieuwe boeken aan. Zijn verzamelwoede had iets ongebreidelde. Wiebe publiceerde dan ook over tal van onderwerpen. Met zijn proefschrift over Agge van Albada dat hij in 1983 op zijn achtentwintigste verdedigde, toen een ongebruikelijk jonge leeftijd, maakte hij naam als kenner van de radicale stromingen binnen de zestiende-eeuwse hervormingsbewegingen. Maar die reputatie exploiteerde Wiebe nauwelijks. Slechts één Engelstalig artikel waarin hij de

3 Chris van der Heijden, "‘Van Godt worde nictes geleert’. Wie was Abel Eppens?", *De Groene Amsterdammer* 13 juli 2016 (zomerspecial over 'Wij en zij').

voornaamste conclusies van zijn studie samenvatte, zou volgen. Wel portretteerde Wiebe in de loop der jaren tal van andere hervormers, predikanten, historici en andersoortige geleerden en vooral ook reconstrueerde hij de ruzies waarin zij stevast verzeilden. Aan de thematische biografie van *Us Heit*, stadhouder Willem Lodewijk, waaraan eerder al werd gerefereerd, kwam hij ondanks al het materiaal dat hij gedurende decennia had verzameld en de uitgebreide voorstudie die in *It Beaken* was verschenen, niet toe.

Wel voltooide Wiebe Bergsma in 1999 *Tussen Gideonsbende en publieke kerk. Een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland*. Aan dit vuistdikke boek, gelardeerd met tal van tabellen en bijlagen, had hij naar eigen zeggen tien jaar gewerkt. Deze studie vormde de Friese tegenhanger van het Nijmeegse dubbelproefschrift *Nieuw en ongezien* van Paul Abels en Ton Wouters uit 1994. Net als Abels en Wouters voor het Hollandse Delfland hadden gedaan, wilde Wiebe nagaan waarom de opbouw van de gereformeerde kerk in Friesland, dat een bolwerk van rechtzinnigheid heette te zijn, zo traag was verlopen. De uitkomsten bleken ontvondend. Omstreeks 1600 bedroeg het aantal lidmaten ook hier, net als elders in de Republiek, niet meer dan tien procent van de bevolking. Verder bleef het aantal leden van minderheidskerken en vooral dat van de ‘liefhebbers’ tot diep in de zeventiende eeuw hoog in Friesland. Maar ook hierin verschilde dit geweest niet wezenlijk van het Hollandse model. De ontvangst van de *Gideonsbende* viel misschien om die reden tegen en dat moet Wiebe zeer hebben verdrotten. Weliswaar maakten de talloze *casestudies* en cijfers zijn studie tot een echte *Fundgrube*, maar daar had hij haar niet om geschreven.

Waar Wiebe Bergsma ruim een decennium eerder nog voorop had gelopen met de introductie van de microgeschiedenis in Nederland, leek zijn *Gideonsbende* dus al bij verschijning een gedateerd boek. Omstreeks de millenniumwisseling waren historici niet meer zo in de weer met kwantitatieve gegevens. Wel kwamen zij toen pas toe, al was dat niet meteen voor Wiebe duidelijk en kreeg hij er ook nauwelijks erkenning voor, aan het beantwoorden van de vragen die hij reeds tien jaar eerder had opgeworpen, maar die toen nog onopgemerkt waren gebleven. Zo is het met vele essays van Wiebe. Vaak roeide hij tegen de tijd in. Maar precies daarom verdienen zijn beste stukken, vaak decennia nadat ze voor het eerst werden gepubliceerd, het nu nog te worden gelezen en herlezen.

KLAAS VAN BERKEL, HANS COOLS EN HANS MOL

Bijlage

A.Th. van Deursen aan W. Bergsma, Bloemendaal 3 december 1998

Herkomst: particuliere collectie

Beste Wiebe,

Het zal ruim tien jaar geleden zijn, dat de Rus Goelyajev wereldkampioen schaatsen werd.⁴ Een televisie-verslaggever probeerde hem te interviewen, maar dat lukte niet zo goed. ‘Hij spreekt nog sneller dan hij schaatst’, klaagde de reporter. Als ik het mij goed herinner, gebeurde dat alles in Friesland. Daar zit kennelijk iets in de lucht dat de mensen tot snelheid aanspoort, vooral in het winterseizoen. Na zestig bladzijden Drenthe⁵ nu nog eens ruim tachtig pagina’s Willem Lodewijk.

Toen ik dat stuk in de trein op en neer naar Antwerpen las, werd mij niettemin duidelijk, dat er geen sprake is van overproductie. Je kent deze man en zijn omgeving, zodat we deze bijdrage zonder reserve onmisbaar kunnen noemen. Je typering van Wagenaar’s boek lijkt me gerechtvaardigd, maar als ik jou lees, valt mij toch ook op, dat over Willem Lodewijk nauwelijks een kwaad woord te vertellen valt. Hij is een calvinistische ijveraar, maar van zeer zuiver gehalte.

Tegelijk met deze brief ontvang je de paperback-editie van Bavianen en slijkgeuzen. Je bent er aan toe, begrijp ik, omdat het eerste exemplaar vol is, en je dus een nieuw nodig hebt om verder te kunnen gaan met aantekeningen. Juliaan Woltjer zei mij ook eens dat hij zijn boeken ontsluit met het potlood in de hand. Dat is blijkbaar een goede methode, die resultaten afwerpt, en het boek voor de bezitter aan waarde doet winnen.

Zelf heb ik maar één boek ooit op die manier bewerkt, en dat was Geyls bundel ‘Van Bilderdijk tot Huizinga’. Daar heb ik uit geconcludeerd, dat dit systeem voor mij niet geschikt is. Sinds ik die bundel heb gelezen valt het mij moeilijk Geyls verdienste op de juiste waarde te schatten. Of is dat begonnen toen hij mijn toezichthouder was voor de uitgave van de resoluties van de Staten-Generaal, en mij spoedig duidelijk werd dat hij voor die resoluties geen enkele belangstelling had? Rechtvaardig in je oordeel ben je dan natuurlijk niet. Er zijn wel meer historici die zich niet voor resoluties interesseren, zonder dat het aan hun kwaliteiten afbreuk doet.

Ter zake. Ik hoop dat je je voordeel kunt doen met dit nieuwe exemplaar. Je hebt zo langzamerhand wel bewezen dat je voor dit soort onderzoek tot de geroepenen behoort. Je artikel over Willem Lodewijk bevestigt trouwens ook weer, dat Waterbolk veel tot je vorming heeft bijgedragen. We kunnen denk ik allebei wel met erkentelijkheid op onze Groningse jaren terugzien.

Met hartelijke groet,

Arie

4 De Rus Nikolaj Goeljajev werd in februari 1987 in Heerenveen wereldkampioen allround schaatsen bij de mannen. Hij vestigde daarbij een wereldrecord op de 1500 meter.

5 Wiebe Bergsma, ‘Zij preekten voor doven. De Reformatie in Drenthe’, in: M.A.W. Gerding en anderen, red., ‘In alle onwetenschap, bijsterije unde wildicheyt’. De Reformatie in Drenthe in de zestiende en zeventiende eeuw (Delft 1998) 111-169. Dit artikel verscheen later in uitgebreide vorm als zelfstandige publicatie: Wiebe Bergsma, ‘Zij preekten voor doven’. De Reformatie in Drenthe (Drentse Historische Reeks 10; Assen 2002).

DEEL I POLITIEK EN RELIGIE